

Bagdi Róbert - Sárközi Ágnes

Gyógynövényturizmus a Bükkben

Róbert Bagdi - Ágnes Sárközi

Herbal Tourism in the Bükk Mountains (Hungary)

Összefoglalás

A gyógynövényturizmus jelentőségének vizsgálata állt kutatásunk középpontjában, amelynek legfontosabb hazai desztinációjának a Miskolc közelében található Bükkszentkereszt számít. A szerzők két különböző helyi rendezvényt is meglátogattak 2014-ben és 2015-ben, és a helyszínen kérdőívek segítségével tudakolták meg a résztvevők motivációját, utazási szokásait, átlagos ismereteiket a gyógynövényekről és a gyógynövénytúrákról. A kutatás legfontosabb eredménye az volt, hogy a gyógynövényturizmus egyre népszerűbb, és a résztvevők nagyobb távolságot is hajlandóak megtenni ezért, hiszen a bükkszentkereszt rendezvényeken a látogatók többsége más megyéből érkezett. A véletlenszerű megkérdezés során, a Dunától keletre minden megyéből sikerült válaszadót találni. A résztvevők átlagos életkorát tekintve többségben vannak a 40 év felettiek, iskolai végzettséget tekintve pedig a felsőfokú végzettségűek. A helyiek által szervezett rövid, egynapos gyógynövénytúrákon, a résztvevők többsége Budapestről érkezett.

Kulcsszavak: gyógynövények, gyógynövényturizmus, Gyógynövény Napok, Bükk, Bükkszentkereszt

Summary

Our study is focused on Bükkszentkereszt (a village next to Miskolc), which is the most famous herbal tourism destination area in Hungary. This paper describes the potentials in herbal tourism, reveals its connections to other forms of tourism and shows how natural resources can be exploited. The authors visited two different events in Bükkszentkereszt connected with herbal tours, the first one in 2014, the second one in 2015, and the participants (the target population of herbal tourism) were asked personally via questionnaire about their travelling habits, general awareness of herbal tourism, herbs and herbal tours. As for the results, there are significant growing potentials in herbal tourism. Fee-paying guided herbal tours were visited by participants arriving from regional centres or from the capital city of Hungary, Budapest. In July 2015, the two-day-event of Herbal Days was visited by citizens who live east of the river Danube, and mostly they are well-educated and/or above at the age of 40.

Keywords: herbs, herbal tourism, Herbal Days, Bükk Mountains, Bükkszentkereszt

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben az egészség egyre fontosabbá vált az európai népesség számára, ami azt is jelenti, hogy egyre nagyobb százalékuk próbál meg valamit tenni a saját egészsége érdekében. Az alternatív és egyéb, korábban alig ismert gyógymódok és egészség

megőrzési módszerek Magyarországon is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. Egyesek már utazni is hajlandóak új megoldások és gyógymódok kipróbálása érdekében. Magyarországon a termálvíz az egyik legfontosabb turisztikai erőforrás, de azon belül témánkhoz kötődően a gyógyvizek jelentőségét

kell kihangsúlyozni, amelynek fontossága az elmúlt évtizedekben egyre inkább felértékelődött. Hévíz például évek óta, az ott elöltött vendégéjszakák alapján, a magyarországi vidéki desztinációk között, a legnépszerűbb településnek számított. 2013-ban például összesen 204 853 turista érkezett a városba, közülük a külföldiek 714 291, míg a magyar állampolgárok 334 391 vendégéjszakát tölthettek el Hévízen. Egy év múlva, összesen 187 530 turista érkezett a városba (külföldiek 660 508, míg a magyarok 326 859 vendégéjszakát tölthettek el). (www.ksh.hu) Magyarország kormánya új turisztikai stratégiai irányról döntött 2010-ben, azzal, hogy megszüntette a tematikus éveket, így a Fesztiválok Éve volt az utolsó a sorban (2010). Az Új Széchenyi Terv 2010 októberében került meghirdetésre, hét főfejezetet tartalmazott, amelyek közül egy az egészségiparral foglalkozott. Az egészségturizmus számára, úgy tűnik, hosszú távon nagyobb fejlesztési lehetőségek nyílnak meg. Például azzal, hogy a „spa and wellness” desztinációk infrastruktúráját tovább fejlesztik, de a kedvezményezettek közé került a K+F szektor is, amely akár további kapcsolódó lehetőséget jelenthet.

A gyógynövényturizmus az egészségturizmushoz képest a turizmus egy még újabb formájának tekinthető, amely nem szerepelt a hivatalos dokumentumokban. A Gyógynövénytermelés, -feldolgozás, és -értékesítés viszont említésre került a célkitűzések között, hogy az ágazat jelentőségét növelni kell, hiszen „gyógynövény nagyhatalom vagyunk”. A konkrét teendők részletezésként, a 3. pontban a „Növényházi kertészet” cím alatt került megemlítésre a gyógynövények termesztésének szükségessége. A gyakorlatban azonban egyre többen hisznek a gyógynövények kedvező hatásaiban, így a jövőben várható, hogy az ismertsége és jelentősége növekedni fog.

Anyag és módszer

Vizsgálatunk középpontjában a gyógynövényturizmus áll, amely csak az elmúlt években

került be a köztudatba. Fő célkitűzésünk így az volt, hogy a gyógynövényturizmusban résztvevők motivációjáról, általános ismereteiről (egészségturizmus, gyógynövények), és egyéb, a gyógynövényturizmushoz szorosan kapcsolódó jellemzőkről kérdőívek segítségével gyűjtsünk adatokat. Összesen három alkalommal végeztünk kérdőíves felmérést, ebből az első azonban csupán on-line formában, a kutatásban önkéntes alapon résztvevők körében. E felmérés eredményeiből csak néhány eredményt fogunk kiragadni, jó példaként arra, hogy teljesen különböző eredményeket tudunk így válaszonként felmutatni, a helyszíni kérdőívezéssel összehasonlítva. A második és harmadik alkalommal így Bükkzentkereszten, a gyógynövényturizmus keretében megszervezett rövid, egynapos gyógynövénytúrán (2014 májusa), illetve a kétnapos rendezvényként megszervezett IX. Bükkzentkereszti Gyógynövénynapok (2015. július 11-12.) keretében történt meg a kérdőívezés. Sor került továbbá egy interjúra, amely során a Gyógynövény Napok egyik főszervezőjét sikerült megkérdezni az általa tapasztaltokról.

A gyógynövények és gyógynövényturizmus története, elméleti háttere és jellemzői

Történelmünk során az utóbbi évtizedeket kivéve, az emberek - bármilyen betegségről legyen is szó - gyógynövényeket használtak a gyógyításra, így már a történelmi korokat megelőzően is. Bizonyítja ezt Ötzi, aki kb. 5000 évvel ezelőtt vesztette életét, majd fagyott meg az Ötzi-völgyi Alpokban (a mai osztrák-olasz határtól 92 méterre) és 1991-ben találták meg. (www.news.discovery.com) A testét azóta tanulmányozó kutatók, például többek között bórszíjjal összefűzött, dió nagyságú gumókra bukkantak nála. Ezek nagy valószínűséggel fehér nyírfán élő likacsos gombák (nyírfatapló), azaz a mai fogalmaink szerint vérzescsillapító, görcsoldó hatású szernek számítottak, melyek egy fertőzés gátló vegyületet, poliporénsavat tartalmaznak. (www.naturportal.hu) Ez a felfedezés akkor vált különösen érdekessé,

amikor a tudósok Ötzi gerincén egy bizonyos ostorgiliszta petéire bukkantak, ez a féregfertőzés poliporénsavval gyógyítható. (www.naturportal.hu)

Azok a személyek, akik jól ismerték a gyógynövényeket, történelmünk során mindig is a társadalom, valamint a közösség tiszteletbeli tagjai voltak. A történeti áttekintésben azonban csak a legfontosabb mérföldköveket említjük meg: a svájci származású Paracelsus (eredeti nevén: Theophrastus Bombastus von Hohenheim; élt 1493 és 1541 között) a XVI. században fektetette le többek között a gyógynövénygyógyászat alapjait, Herbarius című könyvével. Számos mondatát szokták még ma is szó szerint idézni, de mi csak egy gondolatát emeljük ki: ő mondta ki, hogy minden dolog lehet mérgező is, mindez csupán a mennyiségtől függ. (www.paracelsus-center.ch) Hazánkban ugyancsak a XVI. század jelent meg az első gyógynövényekkel foglalkozó mű, Méliusz Juhász Péter által, Herbárium címmel. (Fazekas, 1982) A XVIII. század végén és a XIX. század elején pedig megkezdődtek a növények hatóanyagainak kivonása. A természet orvosságait továbbfejleszteni kívánó tudósok kísérletezni kezdtek a gyógynövényekkel. Hazánk egykor gyógynövény nagyhatalomnak számított, a gyógynövények gyűjtése, termesztése, minőség vizsgálata és kereskedelme világszerte példaértékű volt Magyarországon, évenkénti gyógynövényexportunk pedig több ezer tonnát tett ki. A Kárpát-medence ugyanis rendkívül gazdag magas drogtartalmú növényekben. Drognak nevezzük a gyógynövénynek, esetleg állatnak azt a részét, amelyet gyógy- és egyéb hatóanyag- tartalma miatt gyógyászati vagy más célokra használnak fel. (Rápóti-Romvári, 1969) Ezzel függ össze az a régi mondás, miszerint: „fűben-fában az orvosság”.

Nem minden növény rendelkezik gyógyításra alkalmas hatóanyaggal. A gyógyhatású anyagok a növény általános anyagcseréjének folyamán keletkeznek, és kimutatásukhoz kémiai vizsgálat szükséges. Azokat a növényeket nevezzük gyógynövényeknek, amelyeknek valamely szervét, gyökerét, levelét, virágát, termését

vagy más részét a bennük rejlő hatóanyag miatt a gyógyászatban alkalmazzák. (Augustin et al., 1948) A Lakatos Márk (2012), illetve a vele készített interjú alapján, más megfogalmazások is említésre kerültek, így a gyógynövény fogalmát tágabb értelemben úgy is tekinthetjük, hogy azok a növények, melyeket a hagyományok vagy az irodalmi adatok alapján gyógyítás céljára felhasználtak, vagy felhasználnak. Szűkebb, racionális értelmezés szerint viszont csak azokat a növényfajokat tekinthetjük gyógynövényeknek, melyek felhasználását valamilyen hivatalos szerv engedélyezi. (Lakatos, 2012) Vannak olyan gyógynövények, amelyek természetűek, de a legtöbbet, erdőn, mezőn lehet begyűjteni. Magyarországon a XVIII. század végén hangzottak el ezzel kapcsolatosan olyan javaslatok, miszerint a gyógynövényeket gyűjteni kellene.

A gyógynövényeket két nagy csoportra választhatjuk szét: a hivatalos forrásokban rögzített gyógynövényekre és az ezekben ugyan nem szereplő, de a népi gyógyászatban előforduló gyógynövényekre. A VIII. Magyar Gyógyszerkönyvben is megjelölt 81/2003. (XII.23.) ESZCSM rendelet melléklete, mely a lakossági fogyasztásra szánt hagyományos gyógynövény-drogokról és az ezek kiskereskedelemben szokásos kiszerelési egységeiről szól. A népi gyógyászatban előforduló gyógynövényekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy hazánkban 1987 óta létezett egy, gyógyszernek nem minősülő gyógyhatású készítmény elnevezésű kategória. Ez alatt olyan terméket értettek, mely természetes eredetű anyagot tartalmazott, kedvező volt a biológiai hatása, orvosi előírás nélkül is alkalmazható volt és előírászerű alkalmazása esetén egészségi ártalmat nem okozott. Az Európai Unió jogrendben ismeretlen kategóriát azonban át kellett nevezetnie, továbbá a készítményeket átminősíttetni, amelynek végső határideje 2011. március 31. volt. A gyógyszerek fogalmát az úgynevezett Gyógyszertörvény (2005. évi XCV. tv) is tartalmazza, míg az átminősítésről a 32§ (7) bekezdése rendelkezett. A gyógyszernek nem minősülő gyógyászati anyagok és

készítmények forgalmazhatósági határideje azonban további két évvel kitolódott, ügyelve a szavatossági lejárati időkre.

A két új kategória a hagyományos gyógyszer, illetve az orvosi rendelvény nélkül is kiadható egyéb gyógyszer lett. Mára az átminősítés nélkül történő forgalmazás csak élelmiszerként vagy étrend-kiegészítőként lehetséges, és gyógyhatásra való utalás nem tehető.

Évről évre Magyarországon és a világ fejlett országaiban is egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a tradicionális gyógyászzal kapcsolatban. A természetes gyógymódokat előnybe részesítők aránya a FAO (Az ENSZ Élelmészügyi és Mezőgazdasági Szervezete) 2004. évi adatai szerint Németországban és Franciaországban 40-50%-ot, az Amerikai Egyesült Államokban pedig 42%-ot is elér. (Bernáth, 2000) Tehát ahhoz kétség sem fér, hogy a fitoterápia hagyományaira építhető a gyógynövényturizmus is. Lakatos Márk, a Károly Róbert Főiskola Agrár- és Környezettudományi Intézet korábban mérnök-tanára, ma már mestertanára volt az, aki néhány évvel ezelőtt elsőként megfogalmazta a gyógynövényturizmus fogalmát, szerinte a gyógynövények gyűjtésével, termesztésével, feldolgozásával és felhasználásával, kapcsolatos motivációkkal történő utazást gyógynövényturizmusnak nevezük. Tőle függetlenül, de időben őtáná, 2012-ben Szerbiában egy a gyógynövényekről szóló könyv jelent meg a piacon, amely szintén definiálta a gyógynövényturizmus fogalmát.

Magyarországon több olyan helyszínt is meg lehet nevezni, amely kötődik a gyógynövényekhez. Először is a léteznek történelmileg kialakult gyógynövény-termelési körzetek, például Nagyalföld, Északi-középhegység, Balaton és környéke, Dél-magyarországi termőtáj, Bakony-Balatonfelvidék és a Nyugati termőtáj. Az országos turisztikai dokumentumokban az Alföld déli részét emelték ki, mint a gyógynövénytermesztés egyik lehetséges jelentős központját. A gyógynövényturizmus legfontosabb helyszíneinek, azonban csupán néhány település tekinthető, a teljesség igénye nélkül: Bükkszentkereszt, Budakalász,

Pannonhalma, Szeged, Bakonybél, Halimba, Tihany és Pécs. Mindegyik rendelkezik egyfajta egyediséggel, a történeti kialakult hagyományok, előzmények alapján, mert más-más területre koncentrálnak. A Budakalászi Kemotaxonomiai Botanikus Kert 1984-ben létesült, így a világ legrégebbi gyógynövénykertje, melynek gyűjteménye a növényi hatóanyagok alapján van rendszerezve (Gyógynövénykutató Intézet), itt végső soron a génmegőrzés a cél. (www.gynki.hu) A Pannonhalmi Apátság Gyógynövénykertje és Gyógynövényháza középkori minta alapján megtervezett, 7 hektáros területű, egyházi tulajdonú gyógynövénykert. Az Apátság építészeti környezetét évente több mint 150 ezer látogató csodálja meg, viszont csak töredékük, 10-12 ezer turista megy le az apátságból és nézi meg a gyógynövénykertet. A látogatók között ritka kivételnek számítanak a botanikusok vagy kertészek, többségük laikusnak tekinthető. Pannonhalmán természetik például az illóolajos fajok: a kakukkfűvet, a levendulát, a zsályát, a citromfűvet, amelyeket fel is dolgoznak. A júniusban megtartott Pannonhalmi Levendulahét, valamint az augusztus 15-én zajló Nagyboldogasszony napi Gyógynövényhét programjai közt a régi hagyomány újra életre kel, miszerint e napon a mise végén gyógynövényeket áldanak meg. (www.bences.hu) Szegeden az Alsóvárosi Ferences Látogatóközpont egyik igen kedvelt látványossága a gyógyfüves kert, ahol a gyógynövények mellett hétféle szegedi paprika fajtával is megismerkedhetnek az ide látogatók. (www.latogatobarat.hu) A Szent Maurícusz Bencés Monostor és Gyógynövénykert Bakonybélben található. A monostort körülvevő arborétumban, 0,5 hektár területen, gyógynövénykert bújik meg. Különlegessége a helyben készített levendulás keksz, a medvehagyma püré, a helyi gyógynövények felhasználásával készített csokoládé és a 17-féle növényből készült gyógynövénylikőr. (Vántus-Papp, 2010) Halimbán, a Dr. Szalai Miklós esperesről elnevezett Emlékház és Helytörténeti Gyűjtemény, Falumúzeum és Oktatókertben 80-féle termesztett és vadon élő növényt megismertető gyógynövénykert 2010-

óta szervez gyógynövénytúrákat. (www.halimba.hu) Tihanyban pedig a levendula számít az elsőszámú növénynek, a Balatonfelvidéki NP itt felépített látogatóközpontját Levendulaháznak nevezték, valamint július hónapban Levendula Fesztivált szerveznek. A 2008-ban alapított, szabadon

látogatható Melius Gyógynövénykertben a Mecsek jellegzetes gyógynövényei találhatóak meg. (www.gytsz.hu) A tanulmányunk azonban Bükkszentkeresztre koncentrál, ahol a „bükki füves ember”, Szabó György él és segít ezeknek tanácsaival és termékeivel.

1. táblázat A legfontosabb hazai gyógynövénydesztinációk összehasonlítása

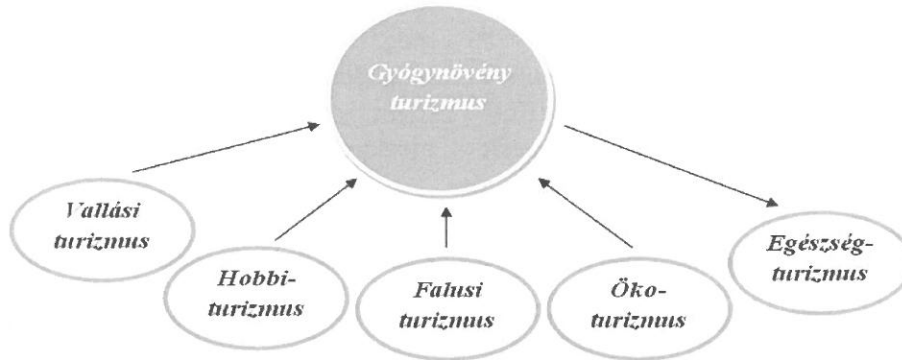
Turisztikai desztináció	Szervezeti háttér	Kapcsolódó termékcsalád	Kapcsolódó rendezvény	Gyógynövényekkel kapcsolatos aktivitások	Web	Közösségi oldal	Egyéb népszerűsítő tevékenység	Kapcsolódó könyvek, kiadványok
Gyuri bácsi füveskertje (Bükkszentkereszt)	Bükki Fűvész mesteri és Népgyógyászati Egyesület	Györgytea	Bükkszentkereszti Gyógynövénynapok	Szervezett 1 napos és 3 napos túra szervezéssel, előadásokkal	igen	igen	közel 100 szakmai előadás évente, szaktanácsadásal	3 könyv
Alsóvárosi Ferences Látogatóközpont Gyógynövénykertje (Szeged)	Alsóvárosi Ferences Látogatóközpont	Ferences Kolostori Termék		Bemutató oktatókért folyamatosan látogatható	igen	igen		
Levendula Ház Látogatóközpont (Tihany)	Balatonfelvidéki Nemzeti Park	Eredeti Tihanyi Termékek	Tihanyi Levendula Fesztivál, Vidékjáró Gyógynövénynap, Szedd magad!	Folyamatosan látogatható	igen			
Melius Gyógynövénykert (Pécs)	Melius Alapítvány	Melius Gyógytea Család	Melius Esték: Gyógynövények népi használata a hit tükrében	2 órás bemutató szervezéssel, folyamatosan látogatható	igen	igen		2 könyv
Szent Maurícius Monostor Gyógynövénykertje (Bakonvbél)	Monostori tulajdon része	Monostori termékek		Gyógynövénykert szervezéssel folyamatosan látogatható	igen	igen		
Halimbai Gyógynövénykert (Halimba)	Dr. Szalai Miklós Emlékház és Helytörténeti Gyűjtemény, Falunúzeum és Oktatókert	Halimbárium teakeverék		gyógynövény bemutató, gyógynövény tábor, gyógynövénytúra				1 könyv
Pannonhalmi Főapátság Arborétum és Gyógynövénykertje (Pannonhalma)	Egyházi tulajdon része	Apátsági termékek	Pannonhalmi Gyógynövényhét	Bemutató oktatókért folyamatosan látogatható	igen	igen		
Budakalászi Kemotaxonómiai Botanikus kert (Budakalász)	Gyógynövénykutató Intézet Kft.		Gyógynövénykutató Intézet szakmai rendezvényei, nyílt napjai	Gyógynövény tanfolyam, szervezéssel egész évben látogatható kert	igen			

Forrás: Saját szerkesztés

A gyógynövényturizmusnak számos turisztikai termékkel van kapcsolódási pontja, elsősorban jellegéből adódóan az egészségturizmussal, de

megemlíthető még a vallási turizmus, a hobbiturizmus, a falusi turizmus, az ökoturizmus is.

1. ábra: A gyógynövényturizmus kapcsolata a hazai turisztikai termékekkel

Forrás: Lakatos Márk (2012)

BÜKKSZENTKERESZT ÉS A GYÓGYNÖVÉNYEK

Bükkszentkereszt a Bükk-hegységben, 600 méteres átlagmagasságban, a Somos-bérc, a Kis-Dél, a Felső-Bagoly-hegy, a Galuzsnya-tető és a Nagy-Ivács hegyek által körülzárt völgykatlanban fekszik. Magyarország egyik legmagasabban fekvő települése, Miskolctól néhány kilométerre található. A községet 1755-ben alapították, a diósgyőri koronaúradalom területén. Eredeti nevén Újhuta, telepítő tényezője az üveggyártás volt, elsőként cseh, szlovák, lengyel, rután és német származású üvegfúvómestereket telepítettek be a településre. Az etnikailag kevert népségű településen így kezdetben keverék szláv nyelvet beszéltek. A kis völgyben megbújó falu vízben szegény, termőföld nélküli vidéken terül el. Lakosai szén- és mészégetésből, fakitermelésből, erdei gyümölcsök és gyógynövények értékesítéséből éltek az elmúlt évszázadokban. (www.bukkszentkereszt.hu)

A 2011. évi népszámlálás adatai szerint 1245 fő élt a településen.

Napjainkban ez a turisztikailag egyre népszerűbb üdülőfaló, nyáron a bükki kirándulások kiinduló állomása, télen viszont közkedvelt sportközpont. Az itt található látnivalók közt említést érdemel a Bükki Üveghuták Ipartörténeti Múzeuma és a Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény, valamint számos kilátó pont, mészégető kemencék, és a Boldogasszony köve, vagy más néven a gyógyító kövek. A tiszta környezet és a gyógyhatású

levegő mellett jelentős turisztikai vonzerőt képez a gyógynövények gyűjtésének hagyománya, mely a falu lakosságának fontos jövedelemforrása is egyben.

Bükkszentkereszt, mint Magyarország legfontosabb gyógynövény desztinációja, ismertségét Szabó Györgynek köszönheti, akit a „bükki füves embernek” is hívnak. A gyógynövények ismerete családi örökség számára, mert a nagymamájától még a gyermekkorában kezdte elsajátítani a tudást. Kis unokaként kezdetben csak a növények gyűjtésében segített nagyanijának, de később már azt is tudta, hogy melyik növény mire használható, mikor és hogyan kell szedni őket. Gyuri bácsi mára már több mint 150-féle gyógynövényt ismer és alkalmaz munkája során. A jelenkor legismertebb népi gyógyítója, Szabó György számos díjjal, elismeréssel kitüntetett, például 2013-ban megkapta Magyarország Vidékfejlesztési Miniszterének, Fleischmann Rudolf Díját. Lakatos Márk (2012) közlése alapján egyéb díjat, kitüntetést is kapott, például a Magyar Örökség Díjat, továbbá a Magyar Természetgyógyászok Szövetségének Magyar Természetgyógyászatért Díját, vagy 2007-ben a Borsod-Abaúj Zemplén Megyei Közgyűlés Alkotói díját adták át részére. 2004 augusztusától kezdve pedig Bükkszentkereszten a Bükki Fűvészter és Népgyógyászati Egyesületet működteti a népi gyógyászat hagyományörzésének nemes céljával. Mára az egyesületnek több ezer tagja van, mind olyan emberek, akik érdeklődnek a természetes gyógymódok iránt, legfontosabb

tevékenysége pedig az oktatás. Ide tartozik például, az ismeretterjesztő tevékenység, amikor a „füves ember” maga járja az országot és előadásokat tart, ingyenes tanácsadásokat ad. A szlovák népgyógyászati hagyományok őrzését ugyancsak meg lehet említeni, mivel Bükk-szentkereszten máig élnek jelentős számban a szlovák kisebbséghez tartozó emberek. A gyógynövényturizmus szempontjából a gyógynövénygyűjtő túrák szervezése tűnik az egyik legfontosabb feladatnak.

Az első gyógynövénygyűjtő túrák tíz évvel ezelőtt indultak el a Bükkben, a növekvő igényeket figyelembe véve napjainkra már kétfajta gyógynövénygyűjtő túrán is részt lehet venni, ezek az egynapos gyógynövényismeret kertlátogatással és a háromnapos gyógynövénygyűjtő túrák. Az egynapos túra – gyógynövényismeret kertlátogatással – kiindulópontja a Bükk-szentkereszti Gyógynövényház. Az érdeklődők a gyógynövényház udvarán gyülekeznek, majd Szabó György népi gyógyító köszönti a résztvevőket. A túravezetők szakirányú végzettséggel rendelkező szakemberek (fitoterapeuta, természetgyógyász, kertészmérnök). A túra első részében a gyógynövénykertet mutatják be, ami több mint 60-féle gyógynövényből áll. Ismertetik a legnépszerűbb gyógynövényeket, például: a citromfűvet, az orvosi zsályát, a levendulát, a borsmentát, a kerti kakukkfűvet vagy például az orbáncfűvet. Itt inkább a gyógynövények felhasználásáról esik szó, míg az ezt követő terepi túra a természetes növényflóra gyógynövényeinek megismeréséről és gyűjtéséről szól. Mindemellett ismertetik a település történetét, természetföldrajzi adottságait és bemutatják egyéb látványosságait, mint például a mézészeti hutákat. A terepi túra fő témakörei a gyógynövénygyűjtés, a termesztés, valamint a feldolgozás. A gyógynövénygyűjtés, gyógynövényes ismeretek átadása mellett a természet tiszteletére, védelmére és az egészségmegőrzés fontosságára is felhívják a résztvevők figyelmét. A látogatók megtapasztalhatják, hogy a gyógynövények gyűjtése kellő hozzáértést és körültekintést igényel.

Mint minden szakmának, ennek is megvannak a különös szabályai, például az, hogy a gyógynövényállományt kímélni kell minden esetben, nem szabad feleslegesen irtani azt és igyekezni kell tovább szaporodásukat minden alkalmas módon elősegíteni. Azt, hogy a fák, cserjék vastagabb ágait nem tördelhetjük le, miközben arról csak a virágzatot vagy leveleket szedjük le, vagy, azt, hogy nem szükséges gyökerestől kihúzni azt a növényt, melynek csak szárára van szükség.

A mérgező hatású gyógynövények szedésére külön óvatossági rendszabályok vonatkoznak, valamint az sem elhanyagolható, hogy a frissen gyűjtött növényi részekkel kíméletesen kell bánni, nem törhetnek, nem zúzódhatnak. Ez után gondosan vászonzsákokba helyezzük őket, hogy értékükből ne veszítsenek, ügyelve a gyűjtött anyag tisztaságára.

A gyógynövénygyűjtés során a gyakorlatban számos dologra ügyelni kell, a teljesség igénye nélkül néhány szabályt említünk meg. A virágokat általában kinyitottan gyűjtjük, a bodza virágzatát kocsányostól, míg az akác virágait a fürtökről lefosztva gyűjtjük, a kamillát viszont minél rövidebb kocsányrészrel gyűjthetjük. A leveleket akkor kell begyűjteni, amikor kellően érettek, de még nem vénhedtek, épek és egészségesek. A gyökerek és gyöktörzsek általában ősztől tavaszig gyűjthetőek, talajszennyeződéstől, száraktól és levelektől, valamint elkorhadt részekről meg kell tisztítani. A terméseket mindig kocsányrészek nélkül gyűjthetjük be, általában érett állapotban. Kivételt képez ez alól például a csipkebogyó, melynek gyűjtését félérett állapotban már meg kell kezdeni.

A túra végeztével lehetőség van vásárolni és igény esetén szaktanácsadást kérni a Gyógynövényház szaküzletében, illetve a helyi Borostyán étterem ételkülönlegességeit megkóstolni, melyek között számos fogás bükk-i gyógynövények felhasználásával készül.

A háromnapos rendezvény ezzel szemben egy sokkal összetettebb túra, ahol a köszöntőt követően a vezető a gyógynövénygyűjtés alapjait ismerteti. Ezt követi a kertlátogatás, ahol a népi gyógyászat és a fitoterápia gyógynövényeinek több mint 60

gyógynövényfajával ismerkedhetünk meg. Másnap egy 4 és fél kilométeres terepi túra következik, ahol a túrázó maga is részt vesz a gyógynövények gyűjtésében. Délután a gyógynövény feldolgozó üzem látogatására kerül sor, ahol a frissen begyűjtött gyógynövényeknek elsődleges feldolgozását tekinthetjük meg, ami elsősorban az aprítást és szárítást jelenti. Ezen kívül a háromnapos túrákban vannak egyéb programok például előadások, teakóstolás, a „füves ember” szemináriumai, amelyen két részletben, betegségcsoportokra lebontva, tárgyalják a gyógynövényeket.

A Bükk-hegység, kutatók szerint, valamivel több, mint 300 millió éves képződmény. A Mezozoikum első szakasza, a triász számít az egyik legjelentősebb korszaknak a hegység életében, mert ekkor rakódott le a hegységet fölépítő üledékeinek nagy része. E mellett ezt a szakaszt jellemzi az erős tenger alatti tűzhányók működése is, melynek során andezit és bazalt lávák települtek a hegység üledék rétegei közé. A lilás andezit legnagyobb mennyiségben Lillafüred és Bükk-szentkereszt környékén lelhető fel. A Bükk csaknem egésze a Bükki Nemzeti Parkhoz tartozik, azonban Bükk-szentkereszt kivétel ez alól, mert nem része a védett területeknek. A nemzeti park területe 41.834,2 hektár, melynek 97,7%-a állami tulajdonban van és közel 15%-a fokozottan védett zónának számít. 65%-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez, míg 35%-a Heves megyéhez tartozik. A Park területének 94,27%-a erdő, 3,35%-a rét és legelő, 1,95%-a művelés alól kivont terület, 0,42%-a szántó és 0,01%-át gyümölcsös teszi ki. Természetes növényzetként az uralkodó fajokot tekintve a legmagasabbra kiemelkedő, hűvös és nedves tetőkön montán és szubmontán bükkösök díszlenek, a kissé alacsonyabb térszíneken a gyertyános-tölgyesek, majd a cseres- és a melegkedvelő molyhos tölgyesek következnek. (Martonné, 2000)

Bükk-szentkereszt és környékén összesen 37 gyógynövényt nevez meg a gyogytea.hu internet portál, mint hasznos hatóanyaggal rendelkező, vadon termő növényeket.

Megtalálható közöttük a hétköznapi ember számára ismeretlen növény is, de olyan is amelyet mondhatni mindenki ismer. A megnevezett gyógynövények: apróbojtorján, aranyvessző, borsmenta, cickafark, citromfű, csalán, cseresznye, csipkebogyó, diófa, erdei málna, erdei szeder, fehér akác, fehér fagyöngy, fekete bodza, fekete nadálytő, fodormenta, fürtös menta, galagonya, gyújtóványfű, kamilla, kis ezerjófű, kisvirágú fűzike, közönséges galaj, lándzsás útifű, levendula, mezei kakukkfű, mezei katáng, mezei zsurló, nyírfa, orbáncfű, orvosi veronika, orvosi zsálya, pástortáska, szurokfű, tejoltó galaj és a tyúkhúr.

Gyógynövényt ott lehet gyűjteni, ahol nem tilos. Nem lehet például természetvédelmi területen, vagy magánterületen, továbbá azt a növényt lehet gyűjteni, ami nem védett. Ha magánszemély kíván gyűjteni gyógynövényt, az saját használatra napi két kilogramm mennyiségben teheti mindezt meg. Ha valaki ennél nagyobb mennyiségben kíván gyűjteni, annak minden év elején engedélyeztetnie kell az illetékes hatósággal, megadva, hogy mit, mikor, hol, milyen mennyiségben kíván gyűjteni. Ha az engedélyt megkapja, akkor, ki kell váltania az őstermelői igazolványt, így az év folyamán keletkezett jövedelme után a vonatkozó szabályok szerint adót is fizet.

GYÓGYNÖVÉNYTURIZMUS

A KÉRDŐÍVEK ALAPJÁN

A vizsgálatunk kutatómunkáját három kérdőívezés jelentette. Az első egy on-line kérdőív volt, de eredményeit csak összefoglalva adjuk meg, mert ennek a felmérésnek a célcsoportja nem kötődik szorosan a gyógynövényekhez, így a válaszadók 80%-ának ismeretlen volt maga a fogalom is. Ezt a tényt erősíti meg, hogy a 95 kiöltő közül csupán ketten vettek részt gyógynövénygyűjtő túrán. A gyógynövények ismerete számukra mondhatni egyet jelent a kamilla ismeretével (68%), de számos egyéb növényfaj is említésre került (összesen 33 különböző növényfajt tudta megemlíteni), de a kamillához képest sokkal alacsonyabb mértékben. Közöttük, aki fogyaszt

valamilyen gyógynövényből készült terméket (86,31%), az leggyakrabban teát fogyaszt (92,86%). Bizakodásra adhat okot, hogy bár a többség még nem került intenzív kapcsolatba a gyógynövényekkel, de 63%-uk szívesen egy gyógynövénytúrán.

A második kérdőívészésre 2014. május 30-án került sor egy bükk-szentkereszti gyógynövénygyűjtő túrán. A helyszíni tapasztalat sokat segített abban, hogy jobban megértsük és megismerjük a bükki népgyógyászati tudást, illetve a gyógynövények gyűjtésének hagyományát. Ez a túra egynapos, intenzív programmal jár együtt és alacsony számú résztvevőt fogadnak, a rendezvény jellegéből adódóan, ráadásul részvételi díjhoz kötött. Ennek eredményeképpen minimális lehetőség van a kérdőívészésre, végeredményben 14 kérdőívet sikerült kitölteni.

Bár e kérdőívészés esetében alacsony számú minta alapján kell következtetéseimet levonni, mégis meg lehet határozni, hogy kik tekinthetők a gyógynövényturizmusban résztvevőknek, illetve milyen általános jellemzőkkel bírnak. A véletlenszerűen megkérdezettek csoportjának demográfiai jellemzői megmutatják kik tekinthetők a potenciális „bázisnak”: a nők voltak többségben 71,43%-kal. 50%-uk rendelkezik felsőfokú diplomával, de a többieknek is minimum gimnáziumi érettségije van, illetve valamilyen kiegészítő képzettsége, például technikus (összesen 21,42%). Életkort tekintve a 36-45 éves korosztály volt a legnagyobb létszámú a résztvevők között 35,71%-kal, majd a még idősebb korosztályok következtek, például a 46-55 év közöttiek és a 66 év feletti 21,42-21,42%-kal. A lakóhelyet tekintve a megyékre kérdeztünk rá elsősorban, majd másodsorban a településtípusra. A végeredmény számunkra is kisebb meglepetést jelentett, mert csak Pest megye (57,14%), Budapest (14,28%), és Hajdú-Bihar megye került megemlíítésre (14,28%), ellenben további megyék nem. Szlovákia szintén szerepelt a lehetséges válaszok között 14,28%-kal. Az adatokat összevetve a településtípussal kijelenthető, hogy az egynapos Gyógynövénygyűjtő túrára a résztvevők távolabbról érkeztek. Nyugati irányból

kibocsátó területnek tekinthető a főváros és közvetlen agglomerációja, az alvótelepülések. Keleti irányból Debrecen, északi irányból pedig a felvidéki magyar településterület. A résztvevők tehát minimum 100 kilométert utaztak (de a Budapest agglomerációjában élők közel 200 kilométert), hogy részt vehessenek, regisztrációs díj ellenében egy túrán.

A megkérdezettek általános utazási szokásait illetőleg kijelenthető, hogy 85,71%-uk mind belföldre, mind külföldre szívesen utazik, az utazási célpont kiválasztásában legfőképp az anyagi szempontok dominálnak (85,71%). A válaszadók többsége, 64,28%-a, évente többször utazik el hosszabb időre. Ha a munkája, tevékenysége mellett marad szabadideje, akkor szívesen kirándul, utazik (85,71%), utazásai során 57,14% esetében a helyi kultúra, gasztronómia iránt is érdeklődést mutat. Utazásai során a többség a családdal utazik (71,43%), 78,57%-uk az internetről tájékozódik, és mindenki a saját személygépkocsijával közelíti meg a választott desztinációt. 71,43%-uk vett már igénybe egészségturisztikai szolgáltatást.

Az első helyszíni adatgyűjtés során megkérdezettek összesen 21 különböző gyógynövényt tudtak név szerint megemlíteni. Összehasonlítva az internetes kutatásunk során választ adókkal, akkor a 95 kitöltőből csupán 72 válaszadó tudott megnevezni összesen 33 különböző gyógynövényt, míg a helyszíni kitöltők közül a 14 főből, 13 tudott megnevezni 21 gyógynövényt. A gyógynövényturizmusban résztvevők tehát nagyobb gyakorisággal tudtak megnevezni gyógynövényeket. A kamilla ugyancsak a legismertebb növénynek bizonyult, de 46,15%-os arányú vezető helye, összehasonlítva az interneten folytatott vizsgálattal, kissé több mint 20%-ponttal elmaradt az interneten kitöltőikétől. Második helyezett a cikkfark lett (38,46%), míg az interneten kitöltők esetében 16,66%-os volt az ismertsége, és csak az ötödik leggyakrabban megemlíített gyógynövény lett. A gyógynövénytúra résztvevői közül mindenki fogyaszt gyógynövényből készült terméket, legtöbbször tea formájában (92,85%), de csepp, a kapszula, a gél, és az illóolajok felhasználása is

elérte az 50%-ot. (A válaszadók több módot is megjelölhettek.) 69,23%-uknak a gyógynövényekből készült termékek használatában motivációja a belső készítés, tehát a felismerés, hogy tenni akar valamit a saját egészsége érdekében.

A gyógynövénytúrák ismertetését is vizsgáltuk, eszerint mindenki tudta mit takar egy szervezett gyógynövénytúra, de a válaszadók felének ez volt az első alkalom az életében, míg másik felük már többször is részt vett egy ilyen túrán. Ha viszont rákérdeztünk konkrét, gyógynövénygyűjtésre alkalmas területre, akkor Bükkzentkereszt mellett csak a Jászságot és a Mátrát tudták megemlíteni (csak heten válaszoltak).

Második helyszíni kérdőívünkre 2015. július 11-12-én (szombat és vasárnap) került sor, a IX. Bükkzentkereszt Gyógynövénynapok kétnapos rendezvényre látogattunk ki, amelyre a becslések szerint, kb. 5000-en látogatnak el. Ezen a rendezvényen ingyenesen lehet részt venni, számos előadásra került sor, de részt lehet venni a gyógynövénykert meglátogatását és egy, két és fél óra hosszúságú gyógynövénytúrán is. Saját tapasztalatunk szerint ezek a program lehetőségek igen népszerűek, például a szombati napra szervezettek szinte azonnal beteltek, így szombat dél körül már csak az utolsó vasárnapi indulásra volt néhány szabad hely.

A rendezvényen 84 értékelhető kérdőívet sikerült kitöltenünk, közülük 60,71% volt a nő és 39,28% a férfi. Életkorukat tekintve a 46-55 és az 56-65 év közötti korosztályok megosztott első helyen végeztek 21,42-21,42%-os eredménnyel. A többi korosztály közül a 25-35, a 36-45, és a 66 év feletti kerekítve 15-15%-os arányban voltak a válaszadók között. A legmagasabb iskolai végzettséget tekintve a gimnáziumi érettségivel rendelkezők voltak a legtöbben (40,47%), míg a diplomával rendelkezők voltak a második legnépesebb csoport 34,52%-kal. Lakóhelyüket tekintve a legtöbben Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből érkeztek a rendezvényre, ők adták a résztvevők közel negyedét (27,38%), a Dunától keletre eső valamennyi megyéből érkezett vendég Bükkzentkeresztre (2. legfontosabb küldő

terület: Hajdú-Bihar 14,28%, míg a 3. Csongrád megye volt 9,52%-kal). A dunántúli megyékből csak Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom küldött résztvevőket. Budapestről csupán egy fő érkezett a rendezvényre. Hárman viszont határon túliak voltak a válaszadók között, egy fő Szlovákiából, a Kassai kerületből, még két fő Erdélyből, Maros megyéből érkezett. A résztvevők kevéssel több mint fele (52,38%) megyeszékhelyen vagy egyéb nagyvárosban él, a kisvárosból érkezők 27,38%-os arányt jelentettek.

Az utazásra vonatkozó általános kérdések alapján a többség az internetről tájékozódik (79,76%). A leggyakrabban igénybevett közlekedési mód a személygépkocsi, viszont a 2014-es felmérés eredményeivel ellentétben, csupán 61,9% nevezte meg az autót, mint preferált módot. A többség (72,61%) a családjával együtt indul útnak.

A Gyógynövénytúrákra és –napokra vonatkozó kérdések esetében csupán 76,19% említette meg, hogy hallott már ilyen programokról. Konkrét magyarországi gyógynövénytúrákról szóló kérdés esetében nem mindenki tudott megadni helyszíneket, összesen 56-an jeleltek meg konkrét területet. Mivel több helyszínre kérdeztünk rá, így 55-en automatikusan megnevezték Bükkzentkeresztet is, a további sorrend: Erdélyt említették meg három esetben, 2-2 esetben a Balaton-felvidéket, Budai-hegységet és Egert, míg 1-1 fő írta be a Bakonyt, a Hajdúságot, a Mátrát, Pannonhalmát, a Pilist, Szanticskát, Szegedet és Tihanyt. A válaszadók közül 61,84% nyilatkozott úgy, hogy még nem volt, de szívesen elmenne egy gyógynövény-gyűjtő túrára. Helyszíni tapasztalatként megjegyezzük, hogy ez utóbbi csoportnak kb. a fele még nem volt, de épp arra várt, hogy mikor indul a délutáni rövid túra, ha már nem a délelőttben nem volt számára hely. Rákérdeztünk a motivációra is, sajnos nem mindenki adott értékelhető választ (54-en válaszoltak e kérdésre), de a kitöltők 50% azért vett részt a rendezvényen, mert sokat halott már róla, és kíváncsi a gyógynövényekre. 16,66% vallott úgy, hogy tudatos választás eredménye a részvétel, mert a gyógynövények fontosak számára, mondhatni ezt a hobbija.

20,37% ismerte el, hogy voltaképp csak kirándul, épp „útba esett” a helyszín. Arra a kérdésre, hogy „Honnan származott információjuk arról, hogy Bükk-szentkereszt Gyógynövénynapokat tartanak?”, 47,61% a „szájképlátót” nevezte meg. 32,14% az internetet nevezte meg forrásként. Harmadik leggyakoribb válasznak a visszajáró vendégek bizonyultak, ők azok, akik már saját tapasztalattal rendelkeznek (22,61%) a rendezvényről. Tanulságos voltak a válaszok abban a tekintetben, hogy hány kilométert utaznának e rendezvényért. Az eredmények bizonyítják, hogy a résztvevők nagyra értékelik a részvételi lehetőséget, a gyakorlatban a kérdést úgy értelmezhetjük, hogy az adott napon hány kilométert utaztak a részvétel érdekében. Négy kategóriát adtunk meg, 50 km alatt (28,57%), 50-150 km között (28,57%), 150-200 km között (22,61%), és a 200 km fölött (20,63%), vagyis közel azonos arányban érkeztek válaszok. A távolság növekedésével alig csökkent a válaszok száma.

A gyógynövényismeretre és a –készítményekre, vonatkozó kérdéscsoportra kevés kivételtől tekintve, mindig válaszoltak. 82-en tudtak megnevezni konkrétan gyógynövényeket, e válasznál több növényt is meg lehetett nevezni. Összesen 41 különböző gyógynövényt neveztek meg a válaszadók, a leggyakrabban említettek, sorrendben az alábbiak voltak: csalán (45,12%), kamilla (31,7%), citromfű (21,95%) és a diólevél (20,73%) voltak. A kamilla a megkérdezettek között csak a második leggyakrabban említett volt, ez mindenképpen nem várt eredmény volt. A felsorolt gyógynövények közül 17-et csupán egy-egy alkalommal említettek meg. A válaszadók többsége (94,04%) fogyasztott már gyógynövényből készített terméket. A „Milyen formában?” kérdésre azonban már csupán 78-an válaszoltak, közülük, 75-en gyógyteát fogyasztanak. A kipróbáláshoz a fő motiváció/hatás e válaszadók között (több válasz is lehetséges volt) is a belső készítés volt (51,89%), de az ismerősök, rokonok által (39,24%), természetgyógyász javasolta (15,18%), az orvos javasolta (7,59%) volt, de 3 fő a média hatását jelölte meg.

KÖVETKEZTETÉSEK

A három különböző kérdőíves felmérés során meg lehet fogalmazni általános jellemzőket a gyógynövényturizmus törzsközönségét illetően. A többségre jellemző, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkezik, de minimum érettségivel. Az életkort tekintve inkább a 40 éven felüliek dominálnak, úgy tűnik, ők vannak annyira „bölcsek”, hogy foglalkozzanak a saját egészségükkel, és megpróbáljanak tenni is érte valamit. E felismeréshez, valószínű, hogy szükséges egyfajta tapasztalat, szükséges hozzá valamilyen magasabb végzettség, amelynek eredménye valószínűleg valamilyen magasabb presztízű állás, megélhetési forrás. Mindez minimum kissé magasabb anyagi forrásokat jelent, talán nem véletlen, hogy a regisztrációs díj ellenében látogatható Gyógynövénytúrára mindannyian személygépkocsival érkeztek.

A gyógynövényekkel kapcsolatos általános ismeretek esetében, úgy véljük, hogy bár a résztvevők számos konkrét növényfajt meg tudtak nevezni, de mi úgy véljük, hogy valószínűleg a válaszadók nem ismerik eléggé ezeket a növényeket. Az interneten válaszolók között a kamilla volt az egyetlen gyógynövény, amelyről ki lehet jelenteni, hogy általánosan ismert. A kamilla ugyancsak ismert volt a helyszíni megkérdezettek között is, de kb. 20%-kal kisebb arányban. Sőt, a 2015 júliusában megkérdezettek között csupán a második helyre szorult a csalán mögött. A gyógynövényturizmusban résztvevők fő motivációja így az lehet, hogy bővítsék ismereteiket ezen a téren, ezért is látogatnak el a különböző rendezvényekre. Információ „éhségük” oka, pedig végső soron a saját egészségük érdekében való tenni akarás lehet.

ÖSSZEZÉS

Összességében úgy gondoljuk, hogy a gyógynövényturizmusban a jövőre tekintve még nagy potenciál van, egy felfelé ívelő pályán lehet leírni ismertségének, jelentőségének alakulását. Bükk-szentkeresztre ugyanis a Dunától keletre minden megyéből érkeztek látogatók, akik hajlandóak kár több mint 200 kilométert is utazni a rendezvény

meglátogatása érdekében. A Dunántúl déli és délnyugati, és középső részéből senki nem érkezett, ez talán nem véletlen, ugyanis Zalaszentlászlón ugyanebben a témában, és időben, egy hasonló rendezvény került megrendezésre. Ráadásul, a határon túli magyarság soriból is sikerült válaszadókat találnunk a véletlenszerű megkérdezés folyamán, (a Kassai kerületből és a Maros megyéből érkezőket már említettünk, de a helyszíni terepmunka folyamán láttunk szabadkai rendszámú személyautót is). A gyógy növényturizmusban azért is lehet nagy potenciál, mert általánosságban olyan

korosztályt vonz, akinek elegendő tapasztalata lehet az életkorából következően (kb. minimum két évtized munkával eltöltve), arra hogy fel tudja mérni, vagy tudja, hogy mi a fontos számára, és arra áldozzon is anyagilag. A jövőben várható, hogy az egészség valószínűleg egyre fontosabb lesz az átlagembernek, ráadásul trendnek tekinthető, hogy mind többen, minél kevesebb mesterséges színezéket, kémiai anyagot, tartósítószerrel stb... kívánnak fogyasztani, ők előbb vagy utóbb mind felfedezhetik maguknak a gyógy növényeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] Augustin Béla, Dr.- Jávorka Sándor, Dr.- Giovannini Rudolf- Rom Pál, Dr.: Magyar gyógy növények. 1. kötet, Budapest, Földművelési Minisztérium, 1948., 494. p.
- [2] Bernáth Jenő: Gyógy- és aromanövények. Budapest, Mezőgazda Kiadó, 2000., 667. p.
- [3] Fazekas Árpád: A magyar nyelvű herbárium irodalomról. In: Comm. Hist. Artis Med., 1982., 97-99. szám, pp. 43-64.
- [4] Lakatos Márk: Gyógy növényturizmus megjelenése a magyarországi turisztikai termékek piacán. In: XIII. Nemzetközi Tudományos Napok: Zöld gazdaság vagy versenyképesség (2012) [Elektronikus dok.] PDF-file ISBN: 978-963-9941-53-3, pp. 1138-1146.
- [5] Martonné Erdős Katalin: Magyarország tájféldrajza. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2000., 244. p.
- [6] Rápóti Jenő- Romvári Vilmos: Gyógyító gyógy növények. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1969., 396. p.
- [7] Vántus Viola-Papp Nóra: A bakonybéli monostor kertészettörténete és gyógy növénykertje napjainkban. In: Bot. Közl., 2010., 97. évfolyam, 1-2. szám, pp. 39-48.

FELHASZNÁLT INTERNET PORTÁLOK

- [1] (www.ksh.hu)
- [2] (<http://news.discovery.com/history/archaeology/iceman-discovery-110919.htm>)
(http://naturportal.hu/erdekesssegek/otzi_termeszetgyogyaszat1)
- [3] (<http://www.paracelsus-center.ch/en/zitate.html>)
- [4] (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400044.ESC)
- [5] (http://gynki.hu/ocPortal/gynki_public/index.php?page=botanikus kert)
- [6] (http://bences.hu/cikk/arboretum_es_gyogynovenykert.html)
- [7] (<http://www.látogatobarat.hu/>)
- [8] (<http://www.halimba.hu/index.php?ldr=1&txtkat=23>)
- [9] (<http://gytsz.pte.hu/hu/egyseg/almenu/1640/214>)
- [10] (<http://gyorgytea.hu>)
- [11] (<http://www.bukkszentkereszt.hu>)